

УДК 378.6(477.87):78.01:793.3

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-2-44>**Олена КРАВЧУК,***orcid.org/0000-0003-1049-3155*кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри мистецьких дисциплінКомунального закладу вищої освіти «Академія культури і мистецтв» Закарпатської обласної ради
(Ужгород, Україна) *allbestdance@gmail.com*

МОДЕЛЬ ПАНОРАМНО-МУЗИЧНОГО МИСЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ХОРЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ

У статті розглядається тема, пов'язана з необхідністю формування інтегральної компетентності майбутніх випускників мистецьких закладів вищої освіти – вирішення складних неоднозначних проблем у невизначених ситуаціях. Постановка проблеми виявлення, осмислення та широкого впровадження моделей мистецького типу мислення з панорамним баченням усіх можливих альтернативних рішень та наслідків обраних варіантів рішення складних ситуацій на сучасному етапі розвитку мистецької освіти дозволяє запропонувати теоретичну модель формування у студентів-хореографів панорамного музичного мислення в системі вищої хореографічної освіти.

Сформульовано поняття та сутнісні характеристики сучасного музичного матеріалу як такого, що в різні історичні епохи у найбільш широкому сенсі означало все те, «з чого робиться музика», а з початку ХХ ст. почало еволюціонувати особливо інтенсивно та вибагливо, включаючи різні практики. Зроблено оцінку інформативності сучасного музичного матеріалу за допомогою синтаксичного, семантичного та прагматичного підходів. Для реалізації цих підходів використовуються індивідуальні моделі перетворення інформації, які в цілому формують параметри панорамного музичного мислення майбутнього хореографа.

Модель панорамно-музичного мислення у фаховій підготовці майбутніх хореографів у закладах вищої освіти призначена для формування можливості вийти за рамки того, що вивчається, здатності самостійно визначити динаміку формування ключових компетентностей, що впливає на вибір та адаптацію існуючих методів і підходів, а також на прагнення створити конкурентноздатний виконавський або балетмейстерський продукт. Робиться висновок, що сформоване панорамне мислення дозволяє побачити весь обсяг необхідних змін та інновацій завдяки активізації інтелектуально-пізнавальної сфери, самоосвіти і саморозвитку здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: моделювання, музичний матеріал, панорамне мислення, мистецька комунікація, хореографічна освіта.

Olena KRAVCHUK,*orcid.org/0000-0003-1049-3155*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Artistic DisciplinesCommunal Institution of Higher Education "Academy of Culture and Arts"
of the Transcarpathian Regional Council
(Uzhhorod, Ukraine) *allbestdance@gmail.com*

MODEL OF PANORAMIC-MUSIC THINKING IN THE CONTEXT OF CHOREOGRAPHIC EDUCATION

The article deals with the topic related to the need for the formation of integral competence of future graduates of art institutions of higher education - solving complex and ambiguous problems in uncertain situations. Setting the problem of identifying, understanding and widely implementing models of artistic thinking with a panoramic vision of all possible alternative solutions and the consequences of the chosen solutions to difficult situations at the current stage of the development of art education allows us to propose a theoretical model of the formation of panoramic musical thinking among choreographer students in the system of higher choreographic education.

The concept and essential characteristics of modern musical material as such, which in different historical eras in the broadest sense meant everything «from which music is made», and since the beginning of the 20th century, have been formulated. began to evolve particularly intensively and fastidiously, including various practices. The informativeness of modern musical material was assessed using syntactic, semantic and pragmatic approaches. To implement these approaches, individual models of information transformation are used, which in general form the parameters of the panoramic musical thinking of the future choreographer.

The model of panoramic-musical thinking in the professional training of future choreographers in institutions of higher education is intended for the formation of the ability to go beyond what is studied, the ability to independently determine the dynamics of the formation of key competencies, which affects the choice and adaptation of existing methods and approaches, as well as the desire to create a competitive performing or choreographic product. It is concluded that the formed panoramic thinking allows you to see the entire volume of necessary changes and innovations thanks to the activation of the intellectual and cognitive sphere, self-education and self-development of higher education seekers.

Key words: modeling, musical material, panoramic thinking, artistic communication, choreographic education.

Постановка проблеми. В умовах феноменально швидкого науково-технічного прогресу, заснованого на потужному штучному інтелекті, зростає увага до актуалізації специфічних особливостей інтелектуально-пізнавальної сфери людини в галузі мистецтва. В рамках Болонської конвенції на сучасному етапі розвитку мистецької освіти існують вимоги до майбутніх випускників закладів вищої освіти щодо необхідності формувати інтегральну компетентність – вирішення складних неоднозначних проблем у невизначених ситуаціях – пов'язані з виявленням, осмисленням та широким впровадженням моделей мистецького типу мислення з панорамним баченням усіх можливих альтернативних рішень та наслідків обраних варіантів рішення складних ситуацій.

Для майбутніх хореографів бачення широкого спектру можливих варіантів рішення складних неоднозначних проблем гіпотетично пов'язана з подоланням поверхово-формального підходу до використання музичного матеріалу у процесі викладання музичних та фахових дисциплін, переходу до синтетичного панорамного мислення, розуміння художньо-інформативних смислів музичного матеріалу, особливо сучасного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Музичне мислення в пізнавальній сфері особистості розглядається у дослідженнях сучасних когнітивістів, філософів, культурологів, мистецтвознавців, психологів, педагогів. Значні теоретичні та практичні здобутки у царині розвитку музичного мислення пов'язані із розумінням цього феномену як соціально та історично сформованого явища та засобу художньої комунікації (теорія масової комунікації М. Маклюєна, теорія художніх повідомлень А. Моля), базового механізму соціокультурного процесу, що забезпечує збереження, перетворення і переробку соціального досвіду в культурному часі і просторі (Ю. Хабермас, Ю. Шрейдер та ін.), цілісного матеріально-ідеального утворення, представленого як «звукове повідомлення» із співвіднесенням в ньому понять «мова», «знак», «символ», «код» (Н. Діденко, О. Злотник, Н. Сулова та ін.), одним з основних критеріїв сформованості культури, музичного сприймання, естетичного ставлення до дійсності та мистецтва (В. Бутенко, А. Козир, О. Костюк, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, В. Шульгіна, О. Щолокова та ін.), виявом самостійних музично-пізнавальних здібностей та особистісного ставлення людини до музичного мистецтва, в якому представлений синтез чуттєвих та раціональних компонентів (Н. Дяченко, Г. Павлій, С. Петриков та ін.).

З початку ХХ ст. у дисертаційних дослідженнях, наукових публікаціях посилюється увага до художньо-естетичних принципів, змісту і функцій музичного мислення особистості, а також до аналізу музично-художнього мислення учнівської молоді (Л. Григоровська, Е. Григорян, У. Грядова). У дослідженнях Н. Антонєць, Х. Василькевич, І. Полякової, Г. Тарасова розглядаються різні методичні заходи, що сприяють формуванню музичного мислення студентів.

В цьому контексті панорамне музичне мислення як прояв широкого синтетичного художнього мислення активізує у перцептора-хореографа мисленнєвий процес бачення символічно-закодovаних повідомлень, сприяє розумінню їх смислу у музично-хореографічній практиці, для чого спочатку необхідно концептуалізувати у певну модель доступні одиниці загальної системи та поєднувати їх із вже відомим, категоризованими для кращого розуміння та усвідомлення.

Мета і завдання статті – окреслити специфіку моделі формування панорамно-музичного мислення майбутнього хореографа у закладах вищої освіти.

Завдання статті: розкрити художньо-інформативний зміст сучасного музичного матеріалу для майбутніх хореографів, скласти теоретичну модель формування панорамно-музичного мислення для вдосконалення фахових hard skills.

Виклад основного матеріалу. Метод моделювання змістовно-тематичних елементів музичного матеріалу для майбутніх хореографів в мистецькій педагогіці, психології, естетиці ґрунтується на способі відтворення складної системи за допомогою більш простої. Складність проблематики формування цілісно-смислового бачення у контексті мистецької освіти визначається складністю самої людини, її залежності від багатьох чинників різноманітної природи та практично виключають можливість побудови однозначної особистісної або діяльнісної моделі. За словами педагога-гуманіста В. Сухомлинського, бачення навколишнього світу є певною мірою суб'єктивним процесом, що ускладнює та робить неоднозначно трактованим педагогічне моделювання та педагогічну творчість, пов'язану з моделюванням мистецької комунікації (Пономарьов, 2019: 23).

Відомі фахівці у галузі філософії освіти підкреслюють, що педагогічні моделі у мистецькій освіті зрідка бувають математичними, частіше «вони близькі до метафор, порівнянь та інших поетичних засобів фіксації вражень про світ, вони погано піддаються формалізації, упорядкованому запису». І далі: «Різні моделі ... інколи

схожі на чарівні казки, настільки багату метафоричну структуру вони собою являють» (Бабаєв, 2015: 26). Дослідники зазначають, що моделювання зумовлюється побудовою спеціальної моделі, в якій з різноманітних властивостей і якостей об'єкта досліджується лише деяка допоміжна система, до якої привертається увага. Це сприяє більш чіткому проникненню у сутність явищ, що вивчаються, дає змогу ясно сформулювати певну концепцію.

Створення моделі панорамно-музичного мислення майбутнього хореографа в системі хореографічної освіти має сьогодні важливе значення в силу того, що, по-перше, презентує велику роль музики як способу художньої комунікації у контексті руйнації традиційної схеми (автор – художній твір – перцептор – середовище); по-друге, фіксує серйозні зміни головного елементу комунікації – музичного матеріалу (музична мова, онтологічний статус); по-третє, дає можливість методично виважено будувати систему викладання музичних дисциплін у межах вищої хореографічної освіти.

Досліджуючи загальну типологію мислення особистості, О. Тимохов зазначає, що формування широкого смислового поля для вирішення складних завдань потребує роботи з систематизацією множинних факторів та нюансів, які потрібно враховувати. Саме панорамне мислення працює як мислення широкого спектру, вирішуючи різноманітні завдання. Також панорамне мислення називають багатофункціональним, діагностичним, об'ємним, масштабним, винахідницьким, паралельним і системним (Тимохов, 2015: 86–90).

В основі музичного мислення лежать психофізіологічні закономірності, характерні для панорамного мислення: рефлексорна природа, аналітико-синтетичні діяльнісні параметри, активація під впливом внутрішніх інтенцій або об'єктів зовнішнього середовища. Крім того, до музично-хореографічного мислення мають відношення майже всі елементи музичної теорії (від мелодії, ритму, темпу – до форми та драматургії) (Булатова, 2016). Музична теорія висвітлює аспекти, які складають сутнісний зміст музичного мислення та пов'язані з ними смисли мистецтва взагалі, в тому числі хореографічного.

Панорамність дає можливість одномоментно або на протязі певного періоду сприймати не лише відокремлені феномени, а й цілий комплекс супутніх їм об'єктів та процесів, що так чи інакше можуть взаємодіяти з останніми та чинити на них вплив. Панорамність дає можливість вихопити з реальності максимально широкий комплекс подій і процесів, для аналізу яких вже не достат-

ньо одного обраного методу, моделі або схеми. Суб'єкт-перцептор стає вимушений їх комбінувати або модифікувати. Таким чином, результати мислячої діяльності перестають бути передбачуваними, набувають ознак оригінальності та новизни, і дійсно, в ряді випадків, можуть створювати нові, а іноді і новітні контексти художнього бачення у процесі фахового розвитку.

Завдання хореографічної освіти полягають не лише в тому, щоб навчити вирішувати фахові виконавські, балетмейстерські, педагогічні задачі, але і в тому, щоб розуміти причини їх виникнення, бачити спільне в поодиноких фактах, сприймати творчі ситуації вибору музичного матеріалу або його оптимальної хореографічної інтерпретації у їх цілісності і взаємозв'язку. Володіючи лише професійно спрямованим лінійним предметно-дієвим мисленням, що дозволяє засвоювати інформацію через хореографічний рух, студент має реальні переваги у швидкості, глибині або правильності власних дій або висновків: мобілізує навички для ситуацій швидкого реагування, всі фактори для вирішення однієї задачі, здійснює повну фіксацію уваги з відсіканням непотрібних елементів.

Але з проявом множинності зв'язків між великою кількістю об'єктів та складових факторів у широкому панорамному вигляді лінійне мислення не може знайти виходу з складної невизначеної ситуації. Сформоване панорамне мислення цілком відповідає інтуїтивному, яке оперує великими блоками і дає коротку ємну і швидко інтуїтивну відповідь на завдання з безліччю складових.

Сучасний музичний матеріал характеризується появою багатьох нових складових, які потрібно врахувати, множинних непрояснених деталей, що відкриваються не одразу, і саме сформоване панорамне мислення дозволяє відбутися «схопленню» інформативного контенту, багатьох різних точок зору на проблему та розумінню того, як працює ціла музична система (Дубінець, 2013: 100–112).

Поняття «музичний матеріал» в різні історичні епохи мало різне значення, яке у найбільш широкому сенсі означало все те, «з чого робиться музика». З початку ХХ ст. музичний матеріал еволюціонує особливо інтенсивно та вибагливо, включаючи різні практики, наприклад, для традиційного виконання або слухання – нотний текст, певну традицію або стилістичну манеру, мелодичні або гармонічні формули з різних творів та ін. Знаходження в традиції надає можливість вже мати набір «будівельних пазлів» музичного стилю, але в сучасну епоху (постмодерн, метамодерн) композитори відкрили можливість по-іншому, нетрадиційно використовувати відомі та закрі-

плени в історико-культурній практиці «будівельні пазли», розміщувати їх, користуючись випадковою логікою, сміливо модифікувати (переривати, скорочувати або розтягувати), незвичним чином комбінувати. Традиційні музичні форми та жанри як усталені алгоритми творення музики також можуть бути орієнтиром для використання певної структури, яка нагадує те, що вже відомо, тобто може слугувати музичним матеріалом.

На початковому етапі формування панорамно-музичного мислення музичний матеріал для хореографів може бути представлений як такий, який важко поділити у свідомості на категорії розважальної музики та музики, яка є носієм великої кількості смислових посилань або рівнів, оскільки музика у хореографічній практиці добирається за іншими критеріями.

В якості подолання інерції пропонується фактологічна спроба побачити музику як на певну специфічну структуру та подивитися на професійну хореографічну діяльність як на алгоритм осмислення власних дій, який може відповідати (або не відповідати) музичній структурі, побачити можливість у певний момент свідомо зреагувати на музичний матеріал незвичним для себе способом, тобто аналітично підійти до власної практики.

В процесі кількісної практики та якісної порівняльної аналітики з'являються критерії відбору музичного матеріалу (за красою, функціональністю, елементами визначеного образу або за знайомими формальними структурами та ін.), працює феноменологічний підхід: відбувається точне запам'ятовування відчуттів, пов'язаних з музикою, що сприяє широкому розумінню художньо-інформаційного масиву музики.

Інформативно-художні смисли музичного матеріалу визначаємо як наповненість інформацією або відомостями (інформативним змістом), інформативним характером, інформативним викладом, інформативними функціями, інформативною завантаженістю або перевантаженістю.

З теорії маркетингових та соціальних досліджень (за Р. І. Колядюком) користуємось даним поняттям як мірою інформативності досліджень, «узагальнюючою характеристикою їх якості» (Колядюк, 2017: 41). Інформативність музичного тексту трактується у широкому панорамному сенсі як увесь зміст, у вузькому – як виявлення нового знання, що з'являється у тексті.

Інформативність музичного матеріалу можемо оцінювати за допомогою синтаксичного, семантичного та прагматичного підходів, де перший означає розробку критеріїв та прийомів оцінювання інформаційного навантаження відомих систем без

опори на зміст, другий – різноманітність варіативної оцінки змістовної частини комунікативного повідомлення, третій – проєктивну оцінку повідомлення по відношенню до отримувача-перцептора, враховує наявність рівня засвоєних знань.

Для реалізації цих підходів використовуються індивідуальні способи перетворення інформації, які в цілому формують параметри синтетичного панорамного музичного мислення, а саме:

- предметно-дієве мислення, властиве майбутнім хореографам з високим рівнем координації тілесних рухів, які засвоюють інформацію через рух, спрямовується на розвиток критичного ставлення до традиційних та інноваційних ідей в царині музики та критичне осмислення художніх проблем, пов'язаних з внутрішнім звуковим простором, де звук – не кінцевий результат, а відправна точка (локалізація та фактурна координація звукових мас; аналогія з фізичними процесами напруження-розрядки, генерація природних структур – копіювання, масштабування та ін.); динамічними стереотипами всіх можливих елементів руху (пульс і ритм розподілу звукових подій; маса тіла, що рухається; інерція і темп руху, уповільнення і прискорення; траєкторія у просторі, фізичний опір середовища та ін.);

- абстрактно-символічне мислення спрямовується на здатність швидко схоплювати єдність цілісного художнього смислу музичної мови за допомогою декодування знаків і символів культури, абстрактних формул та операцій (просторові фігури-символи розподілу енергії, трансформація часу, аналогії розгортання смислової динаміки та ін.) для подальшої адаптації до комунікативних ситуацій діалогової взаємодії музики і хореографії;

- словесно-логічне мислення (або вербальний інтелект) спрямовується на вдосконалення процесу осмислення та метафоризованої трансляції власних думок, що дозволяє сприймати новизну музичного матеріалу, свідомо вбудовувати (або не вбудовувати) його в систему власних художніх уявлень; на організацію аргументованого оцінювання з різних точок зору творчої або педагогічної ситуації з використанням музичного матеріалу;

- наочно-образне мислення спрямовується на знаходження нових інтерпретацій, пов'язаних із застосуванням в хореографічному мистецтві музичних образів, які раніше не використовувалися або використовувалися в іншому значенні; на сміливість з'єднувати різні художні елементи для максимально швидкого досягнення запланованої мети.

Побудова моделі панорамно-музичного мислення передбачає виділення наступних вагомих елементів:

– визначення найбільш суттєвих компонентів мотиваційного ставлення до художньо-інформаційного змісту музичного матеріалу;

– об'єднання інформативно-художніх елементів в інформаційно-діяльній системі, що сприяє свідомому і цілеспрямованому засвоєнню панорамних знань;

– вибір методів і прийомів практичної реалізації панорамно-музичного мислення в професійно-фаховій діяльності.

В розробленій моделі мотиваційний компонент представлений єдністю особистісно-аксіологічної, методологічної, пізнавальної спрямованостей. Реалізується протягом двох етапів теоретичної підготовки, що передбачає накопичення і розширення знань студентів на основі оволодіння основними принципами і науковими методами пізнання музичного мистецтва, а також інтегрованих ними курсів з історії мистецтв і психолого-педагогічних дисциплін. Використовуються знайомі або емпіричні методи дослідження, здійснюється пізнавальна робота з самостійного пошуку необхідних матеріалів для підтвердження і ілюстрації своїх теоретичних припущень.

Розробка другого елементу системи - об'єднання інформативно-художніх елементів в інформаційно-діяльній системі, що сприяє свідомому і цілеспрямованому засвоєнню знань, вимагає узгодження питань аналізу теорії і практики викладання музики в системі хореографічної освіти. Крім того, завдання професійної освіти хореографів потребують створення умов для розвитку особистісних якостей та здобуття відповідних педагогічних умінь студентів. Якщо врахувати те, що загальну соціально-гносеологічну установку на формування світоглядної позиції студентів в цілому забезпечує реалізація змісту історико-філософських, психолого-педагогічних та мистецьких дисциплін, стає зрозумілою необхідність узгодження усіх форм роботи, в яких раціональний вплив обов'язково поєднується з розвитком емоційних реакцій реципієнта (емпатія, емоційна пам'ять, адекватне сприйняття та ін.), що в результаті забезпечує широкий панорамний обсяг донесення смислів музичного повідомлення в активній формі.

Другий елемент системи реалізується за таких педагогічних умов, як інтерактивна співпраця на методичних майстернях у різних режимах музично-хореографічної практики, де відбува-

ється розвиток емоційної сфери студентів, активізація їх вольових зусиль, що реалізуються в процесі самостійних занять, а також здійснюється індивідуальний підхід до студентів з урахуванням їх музичної освіченості (виконання спеціально організованих самостійних пошукових завдань).

Третій елемент моделі презентує методи формування панорамно-музичного мислення майбутніх хореографів – групу дидактичних методів, що класифікуються за ступенем усвідомленості та самостійності навчальної діяльності студентів. Найбільш доцільним виявилось групування на інформаційно-репродуктивні, проблемно-пошукові типи методів та методи оптимізації прийомів поживлення мови. Так, виявилось доцільним використовувати методи метафоризації, драматизації (апеляція до отожднення слухача з певною життєвою або уявною ситуацією, проведення паралелей між минулим та сучасним, відомим та гіпотетичним, логічним та суперечливим, реальним та фантастичним), метод співпереживання, який посилює емоційну складову інформаційного навантаження, метод апеляції до авторитету (використання прямої мови видатних науковців, виконавців, балетмейстерів народного танцю) та ін.

Досвід показує, що включення студентів у самостійний навчально-пізнавальний процес сприяє зближенню пізнавальної, дослідної і предметно-практичної діяльності, а самостійно сформовані способи музичного мислення сприяють породженню та функціонуванню продуктивних асоціацій, алюзій, порівнянь, ремінісценцій та ін., що викликає до життя нові технології, навчальні матеріали і засоби навчання і в цілому свідчить про наявність у студентів панорамного мислення.

Висновки. Модель панорамно-музичного мислення у фаховій підготовці майбутніх хореографів у закладах вищої освіти призначена для формування можливості вийти за рамки того, що вивчається, здатності самостійно визначити динаміку формування ключових компетентностей засобами панорамно-музичного мислення, яке впливає на вибір та адаптацію існуючих методів і підходів, а також на прагнення створити конкурентноздатний виконавський або балетмейстерський продукт. Саме панорамне мислення дозволяє побачити весь обсяг необхідних змін та інновацій завдяки активізації інтелектуально-пізнавальної сфери, самоосвіти і саморозвитку здобувачів вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабаєв В. М., Пономарьов В. М., Пазиніч С. М. Соціальне пізнання і логіка управління. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. 182 с.
2. Булатова Л. О. Музичне мислення особистості як спосіб музичної комунікації. 2016. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/3/83.pdf> (дата звернення: 19.03.2023).

3. Дубінець І. В. Категорія музичного мислення у психологічній і фаховій літературі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Педагогічні науки: зб. наук. пр. Бердянськ : ФОП Ткачук О.В. 2013. Вип. 1. С. 100–112.
4. Колядюк Р. І. Дослідницькі технології AMGC для стратегічного маркетингу. *Маркетингові дослідження в Україні*. Харків: НВФ Студцентр. 2017. 41 с.
5. Пономарьов О. С., Черемський М.П. Моделирование педагогической деятельности и мастерности: методичні вказівки. 2-ге вид. Харків : Видавець Мачулін Л.І., 2019. 88 с.
6. Тимохов О. В. Панорамне мислення, як дієвий інструмент у формуванні новітніх соціокультурних концептів. *Філософські науки*. № 12/1 (17), 2015. С. 86–90.

REFERENCES

1. Babaiev V. M., Ponomarov V. M., Pazynich S. M. (2015) Sotsialne piznannia i lohika upravlinnia. [Social cognition and management logic]. Kharkiv: KhNUMX named after O. M. Beketova, 182. [in Ukrainian].
2. Bulatova L. O. (2016) Muzychne myslennia osobystosti yak sposib muzychnoi komunikatsii. [Musical thinking of the individual as a way of musical communication]. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/3/83.pdf> (data zvernennya: 19.03.2023)
3. Dubinets I. V. (2013) Katehoriia muzychnoho myslennia u psykholohichnii i fakhovii literaturi. [Category of musical thinking in psychological and professional literature] *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*. Pedahohichni nauky: zb. nauk. pr. - Scientific notes of Berdyan State Pedagogical University. Berdyansk: FOP Tkachuk O.V., 1. 100–112. [in Ukrainian].
4. Koliadiuk R. I. (2017) Doslidnytski tekhnolohii AMGC dlia stratehychichnoho marketynhu. [AMGC research technologies for strategic marketing] *Marketynhovi doslidzhennia v Ukraini*. - Marketing research in Ukraine. Kharkiv: NVF Student Center, 41. [in Ukrainian].
5. Ponomarov O. S., Cheremskiy M.P. (2019) Modeliuvannia pedahohichnoi diialnosti i maisternosti [Modeling pedagogical activities and skills: methodological guidelines]: metodychni vkazivky. Kharkiv: L.I. Machulin Publisher, 88. [in Ukrainian].
6. Tymokhov O. V. (2015) Panoramnne myslennia, yak diievyi instrument u formuvanni novitnikh sotsiokulturnykh kontseptiv. [Panoramic thinking as an effective tool in the formation of the latest sociocultural concepts] *Filosofski nauky*. - Philosophical sciences, 12/1 (17). 86–90. [in Ukrainian].